

Daşoguz welaýat maliýe-ykdysady orta hünär okuw mekdebi
Türkmenistanyň ykdysadyýeti dersi
Ähli hünärleriň I ýyl talyplary üçin
Mugallym:- Rejepow Dädebaý

2-nji tema. Türkmenistan Milli ykdysadyýetiň obýekti hökmünde

(2 sagatlyk)

Umumy okuwuň meýilnamasy:

- 1. Türkmenistanyň geosyýasy we geoykdysady häsiýetnamasy.*
- 2. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi.*
- 3. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň milli toplumu.*
- 4. Önümçilik serişdeleriniň we sarp ediş önümleriniň önümçiligi.*

1. Türkmenistanyň geosyýasy we geoykdysady häsiýetnamasy.

Türkmenistan 1991-nji ýylyň oktýabr aýynda geçirilen ählihalk pikir soraşmasynda halkyň erk-islegini bildirmeginiň hem-de parlament tarapyndan Garaşsyzlyk hakyndaky kanunuň kabul edilmegi netijesinde dünýäniň syýasy kartasynda dörän täze garaşsyz döwletdir.

Garaşsyzlyk hakyndaky kanunalaýyklykda Türkmenistan demokratik hukuk döwleti diýip yglan edildi. Ol öz çäginde häkimiýete doly eýelik edýär, içeri we daşary syýasatlaryny özbaşdak durmuşa geçirýär.

Türkmenistan dünýä bileleşiginiň doly hukukly agzasy bolup durýar, öz daşary syýasatynda parahatçylykly ýaşasamak, güýç ulanmakdan ýüz öwürmek, başga döwletleriň içerki işlerine gatyşmazlyk ýörelgelerine eýerýär. Ol halkara hukugynyň umumy ykrar edilen kadalarynyň ileri tutulmagyna ygrarlydyr.

Bitarap Türkmenistanyň daşary syýasatdaky ugry dünýädäki we sebitdäki ösüşiň barşynda ýüze çykýan çylşyrymly ýagdaýlara çuňňur düşünilmegine, döwletiň geosyýasy ornuny göz önünde tutup, esasy ýagdaýlary jikme-jik seljermek we biri-birinden tapawutlandyrmak esasynda geljekki ýagdaýlaryň önünden kesgitlenmegine, ilki başdan özara baglanyşykly bolan we subut edilmegini talap etmeýän häsiýetli ýagdaýlaryň ikisine: **geosyýasy** we **geoykdysady** ýagdaýlara esaslanýar.

Birinji ýagdaý. Türkmenistan geosyýasy taýdan amatly orny eýeleýär hem-de Yewropany, Merkezi Aziýa, Hytaý we Ýaponiýa bilen baglanyşdyrmak boýunça dünýäde möhüm ähmiýetli çatryklaryň birinde ýerleşýär. Türkmenistanyň üstaşyr geçirmek boýunça mümkinçiliklerinden peýdalanylmagyna Ýewropa we dünýä bileleşigi tarapyndan has içgin goldaw berilip ugraldy hem-de bu mümkinçilikler milli we sebit derejesindäki integrasiýanyň güýçli serişdesine öwrülýär.

Geosyýasatda we umuman, halkara tejribesinde oňyn bitaraplyga esaslanýan daşary syýasy ugur häzirk wagtda sebit we ähliumumy (global) derejedäki ýagdaýlary göz önünde tutup aýdanynda, garaşsyz ýaş döwletiň içeri we daşary syýasatynyň bütewiliginiň beýanyna öwrüldi.

Ikinji ýagdaý. Türkmenistanyň geoykdysady mümkinçilikleri we serişdeleriniň gollary hemmeler tarapyndan ykrar edildi. Munuň özi Türkmenistany halkara syýasatynyň täsirli subýektleriniň hataryna goşýar. Şeýlelikde, XXI asyrdaky energiýa serişdeleriniň geljekki akymy, esasan, Türkmenistanyň eýerýän ugruna we eýeleýän ornuna bagly bolar.

Türkmenistanyň ygtyýarynda uglewodorod çig malynyň dünýädeki gollarynyň dörtde bir bölegi bar hem-de ol tebigy gazyň gollary boýunça dünýäde dördünji orny eýeleýär. Bu ýagdaý daşary ykdysady syýasatyň dogry ýöredilýändigini subut edýär we Türkmenistanyň geografik taýdan ýerleşişini göz önünde tutanynda, halkara hyzmatdaşlygynyň bähbitlerine laýyk gelýär.

Şu jähetten alanynda, milli ykdysady nusgasynyň ösüşiniň ençeme oňyn aýratynlyklary halkara bileleşiginiň ünsüni çekýär. *Birinjiden*, munuň özi Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk derejesi arkaly, jemgyýetde syýasy durnuklylygyň we durmuşda asudalygyň saklanmagyny üpjün edýär.

Ikinjiden, oňaýly we durnukly kanunçylyk binýady maýa goýumlary boýunça ygtybarly kepillendirmeleriň bolmagyny we ýurduň geljekki ykdysady ösüşiniň önünden kesgitlenmegini üpjün edýär.

Yurdumyzyň tebigy serişdeleriniň örän uly gollary iri maýadarlaryň ünsüni çekýär, häzirk wagtda olaryň aglabasy öz maýalyk goruny ýurduň ykdysadyýetine gönükdirdi, çünki şunda daşary ýurt firmalarynyň işi üçin aňrybaş derejede ýeňillikli şertler döredildi. Gysga döwürde maýa goýumlary boýunça syýasatyň netijeli amala aşyrylmagy Türkmenistanyň dokma senagatynyň döredilmegine ýardam berdi. Bu ulgamda ýurdumyzda öndürilýän pagtanyň üçden bir böleginden gowragy gaýtadan işlenilýär. Şeýle hem ýangyç-energetika toplumu işjeň ýagdaýda ösdürilýär, onuň önümleri dünýäniň onlarça ýurtlaryna eksport edilýär.

Üçünjiden, Türkmenistan bilen hyzmatdaşlygynyň amatly bolmagynyň maddy esasynda we ygtybarly kepillendirmesine öwürülen şert döredildi, galyberse-de, ýurdumyz tebigy çig-mal serişdeleriniň baý gollaryna we transmilli kommunikasiýalaryna mümkinçiliklerine eýelik edýär.

Türkmenistan gazylyp alynýan peýdaly magdanlaryň dürli görnüşlerine, ýagny nebitiň, gazyň, kükürdiň, kaliý we daş duzlarynyň, reňkli we seýrek duşýan metallaryň, agyz suwunyň we mineral (senagatda we bejeriş üçin ulanylýan) suwlaryň, bezeg we gurluşyk materiallarynyň hem-de beýlekileriň kânlerine baýdyr.

Tebigy serişdeleriň we çig malyň örän uly gollary Türkmenistanyň ykdysady kuwwatynyň artdyrylmagyna itergi berýär. Türkmenistanyň umumy meýdany 491.2 müň kw.km barabardyr, şonuň gaz we nebit bardyr öýdülýän bölegi 400 müň kw.km geçýär. Milli we garaşsyz halkara ekspertleriniň maglumatlaryna görä, Türkmenistanyň çäginde 45,44 mlrd. tonna şertli ýangyç bar diýlip hasaplanýar. Türkmenistanyň ähli ýeri diýen ýaly we Hazar deňziniň akwatoriýasynyň ýanaşyk bölegi nebiti we gazy gözlemek we agtaryp tapmak boýunça gyzyklanma döredýär.

Türkmenistanyň uglewodorod serişdeleriniň strategik gollary XXI asyrdaky ähliumumy (global) bazarda täze ykdysady tertibiň kemala getirilmeginiň esasynda öwürülip biler, munuň özi tutuş dünýäde örän uly gyzyklandyрма döredýär. Çünki, Türkmenistan her ýylda dünýä bazarına 100 mlrd. kub metrden gowrak gazyň

ýetirilmegini kepillendirip biler. Munuň özi türkmen gazynyň Ýewropa kontinentine we Aziýa-Ýuwaş ummany sebitine iberilmegine esas döredýär.

Şoňa görä-de, Türkmenistanyň bitaraplyga esaslanýan daşarysýasy ugry ýurdumyzyň uglewodorod serişdelerine baý gorlarynyň işlenip taýýarlanmagybabatda gyzyklanma bildirýän ähli döwletleriň hyzmatdaşlyk etmegi üçin oňaly şertleriň döredilmegine gönükdirlendir.

Garaşsyzlyk Türkmenistanyň öz baýlyklaryna doly ygtyýarly eýesi bolmagyna mümkinçilik berdi. 2009-njy ýylyň Inji ýanwaryndan başlap milli manadyň denominasiýasynyň geçirilmegi döwletiň ykdysady kuwwatyny has-da pugtalandyrdy we ýurtdaky ykdysady ýagdaýa gözegçilik edilmegine ýardam berdi. 2009-2013-nji ýyllar boýunça Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileriniň ösüşi 1-nji tablisada görkezilýär.

1-nji tablica

Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileri

Görkezijiler	Ýyllar				
	2000	2005	2010	2012	2013
1	2	3	4	5	6
Ilatyň girdejisi					
Bir öý hojalygynyň pul girdejisi, manatda	270	796	1081	1423	1583
Ykdysadyýetde iş bilen meşgul bolanlaryň ortaça zähmet haky	119.4	500.6	742.8	943.4	1047.0
Esasy serişdeler					
Kärhanalaryň, guramalaryň (ýylyň soňuna), mln manat	4180	12998	32371	115189	132625
Senagat					
Senagat önümleri, mln manat	3354	9310	33688	63001	68381
Ilatyň sarp edýän harytlarynyň önümçiligi, mln manat	1287	3779	6159	6719	6999
şol sanda:					
- önümçilik däl harytlar	476	1315	2057	2400	2595
- önümçilik harytlar	758	2367	3867	4004	4147
- spirtli içgiler	53	97	235	315	257
Oba hojalyk					
Oba hojalyk önümleri, mln manat	1574	4398	9856	11460	13642
şol sanda: - ekerançylyk	623	1668	4532	4904	5768
- maldarçylyk	951	2730	5324	6556	7874
Inwestirmek işi					
Esasy maýalyk goruny investirmek, mln manat	1814	3838	29131	48407	51835
Esasy gaznalary işe girizmek, mln manat	1264	2988	15226	29932	30524
Ulag we aragatnaşyk					
Ulagyň ähli görnüşinde ýolagçy daşamagyň dolanşygy, mln ýolagçy-km	11504	16287	24765	25873	27329
Ulaglaryň ähli görnüşlerinde ýük dolanşygy, mln t-km	37585	44394	28208	35372	39624
Içerki söwda we hyzmatlar					
Bölek haryt dolanşygy, mln manat	1865	8667	18924	25420	30274

Ilata edilen tölegli hyzmatlar, mln manat	176	758	6434	8815	9538
Maliýe					
Döwlet býujetiniň girdejileri, mln manat	1207	3657	10170	21079	20561
Döwlet býujetiniň çykadjylary, mln manat	1224	3600	8878	14695	18853
Ykdysadyýetde alnan girdeji, mln manat	1733	3428	11719	22821	21944
Daşary söwda					
Daşary söwda dolanyşygy, ABŞ-nyň mln dollary	4291	8577	17883	34125	34944
şol sanda:					
- eksport	2506	4939	9679	19987	18854
- import	1785	3638	8204	14138	16090

Tablisada görkezilen maglumatlar 2000-2013-nji ýyllarda Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileriniň ösüşe eýe bolýandygyna güwä geçýär. 2000-nji ýyldaky bilen deňşdireniňde, 2013-nji ýylda düýpli maýa goýumlarynyň möçberi 28.6 esse artdy. Seljerilýän ýyllarda esasy gaznalaryň ulanmaga berlişi 24.1 esse köpeldi.

2000-nji ýyldaky bilen deňşdireniňde, 2013-nji ýylda sarp edilýän harytlaryň öndürilişi 5.4 esse artdy. Şol döwürde ykdysadyýetde işleýänleriň ortaça aýlyk zähmet haky 8.8 esse ýokarlandy we 2013-nji ýylda 1047manada barabar boldy.

2000-nji ýyldaka garanyňda, 2013-nji ýylda bölekleýin haryt dolanşygynyň we ilata edilýän tölegli hyzmatlaryň ösüşi, degişlilikde, 16.2 we 54.2 essä barabar boldy. Şol döwürde daşary söwda dolanyşygy 8.1 esse, şunda eksport 7.5 esse we import 9.0 esse artdy.

2000-2013-nji ýyllarda Türkmenistanyň esasy durmuş-ykdysady görkezijileri sazlaşykly ýagdaýda ýokarlandy we ýokary ösüş depginleri gazanyldy. Munuň özi ykdysady bazisi (esasy) kemala getirmäge we ýurdyň ilatynyň ýaşayyş derejesini has-da gowulandyrmaga mümkinçilik berýär.

Şeýlelikde, Türkmenistan geosyýasy taýdan amatly ýeri eýeleýär hem-de ýurtda umumy ykdysady görkezijiler sazlaşykly ösdürilýär. Munuň özi ykdysadyýetiň pudaklarynyň çalt depgin bilen ösdürilmegine itergi berýär hem-de dünýä ulgamynda daşary ýurtlryň köpüsi bilen özara peýdaly, işjeň hyzmatdaşlygyň amala aşyrylmagynyň özeni bolup durýar.

2. Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi

Ykdysadyýetiň düzümi köp ugurly düşünje bolup, oňa hojalyk ulgamynyň dürli düzüm bölekleriniň mynasybetini görkezýän dürli nukdaýnazarlardan garamak mümkindir. Adatça, durmuş, pudaklaýyn, üznüksiz önümçilik we sebitleýin düzümler bölünip çykarylýar.

Ykdysadyýetiň pudaklaýyn düzümi giň manyda jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň ulgamynda aýratyn önümçilik şertleri bilen häsiýetlenýän hem-de giňeldilen üznüksiz önümçilik mahalynda özboluşly wezipäni ýerine ýetirýän hojalyk birlikleriniň hil taýdan birmeňzeş toparlarynyň köplügi bolup durýar.

Milli hojalyk pudaklaryň köp sanlysyndan ybarat bolan çylşyrymly ykdysady ulgamdyr. Şol pudaklar jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň täsiri astynda kesgitlenip, olara öndürilýän önümleriň, peýdalanylýan çig malyň, tehnologik işiň we öndüriji güýçleriň düzüminiň özboluşlylygy mahsusdyr.

Jemgyýetçilik önüminiň emele gelişini, milli girdejiniň döredilişini we jemgyýetçilik zähmet bölünişiginiň häsiýetini nazara almak bilen, milli hojalyk iki sany ýaýrawa, ýagny *maddy önümçilige we önümçilik däl ýaýrawa* bölünýär.

Maddy önümçilik ýaýrawyna maddy nygmatlar döredilýän, hususan, şu pudaklar degişlidir:

1. Senagat , şol sanda: elektrik energetikasy, ýangyç senagaty (olardan: nebit çykarýan senagat; nebiti gaýtadan işleýji senagat, gaz senagaty) maşyn gurluşygy we metal işläp bejeriş, himiýa senagaty, gurluşyk materiallary senagaty, ýeňil senagat, azyk senagat.

2. Oba hojalygy

3. Ýük daşaýan ulaglar

4. Aragatnaşyk önümçilik pudaklaryna hyzmat etmek boýunça)

5. Gurluşyk

6. Geologiya

7. Söwda

8. Işiň gaýry görnüşleri.

Maddy nygmatlar döredilmeyän ähli pudaklary önümçilik däl ýaýrawy emele getirýärler. Olara aşakdakylar degişlidir:

9. Bilim

10. Ylym we ylmy hyzmatlar

11. Saglygy goraýyş

12. Sport we syýahatçylyk

13. Medeniýet we sungat

14. Sarp ediş bazary we tölegli hyzmatlar

15. Ýaşayyş jaý gurluşygy we jemagat hojalygy

16. Ýolagçy gatnadýan ulaglar

17. Aragatnaşyk (önümçilik däl ýaýrawa we ilata hyzmat etmek boýunça)

18. Karzlaşdyryş we ätiýaçlandyryş

19. Dolandyryş

20. Işiň gaýry görnüşleri.

Ykdysadyýetiň pudaklarynyň şunuň ýaly toparlanyşy oňaly deň ölçeglikleri, görkezijile ulgamyny kesgitlemek hem-de jemgyýetçilik önümçiligine pudaklar boýunça baha bermek üçin zerurdyr.

Pudaklaryň şeýle toparlanmagy Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň ösüş bolup hyzmat etdi. Şol mynasybetli ýurdumyz milli hojalygyň maddy-önümçilik binýadyny tutmakda uly üstünlikler gazandy. Häzir onuň ykdysady we ylmy-tehniki mümkinçilikleri täze giň möçberli wezipeleri çözmäge esas berýär.

Türkmenistan milli ykdysadyýeti ösdürmegiň esasy ugurlaryny we olary durmuşa geçirmegiň ýollaryny kesgitledi. Olar milli hojalygy durnukly we ilerleýjilikli ösdürmegiň, ylmy-tehniki ilerlemäniň we ykdysadyýeti önjeýli ösüş ýoluna çykarmagyň, ýurduň önümçilik mümkinçiliklerini has rejeli peýdalanmagyň, serişdeleriň ähli görnüşlerini hemme çäreler arkaly tygşytlamagyň we işiň hilini gowulandyrmagyň esasynda ilatyň hal-ýagdaýynyň mundan beýläk hem ýokarlandyrmakdan ybaratdyr.

Türkmenistanda Garaşsyzlyk ýyllary içinde uly özgerişler bolup geçdi. Ýurduň ösüşiniň her bir tapgyry durmuş-ykdysady ösüşiň aýratynlyklary, milli hojalygyň islegleri we mümkinçilikleri bilen şertlendirilen anyk wezipeleri öňe sürýär. Bu wezipeleriň çözülmegi diňe bir maddy önümçiligi däl, eýsem, önümçilik däl ýaýrawy-da gursap alýar.

Şeýlelik bilen, milli hojalygyň dürli pudaklarynyň üstünlikli ösmegi ýurduň maddy-önümçilik binýadyny ylmyň gazananlaryny önümçilige ornaşdyrmak we innowasion işi çaltlandyrmak, zähmet öndürijiliginiň, önümçiligiň netijeliliginiň ýokarlandyrylmagy arkaly pugtalandyrmakda möhüm ähmiýete eýedir.

3. Türkmenistanyň ykdysadyýetiniň milli toplumy

Berkara döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe daşary ykdysady gatnaşyklar işjeň we sazlaşykly ýagdaýda giňelýär. Bu gatnaşyklar ýurdumyzyň milli toplumynyň düzüminiň organiki bölegi bolup durýar. Şoňa görä-de, ýurdumyzyň ykdysady strategiýasy has anyk meseleleri çözmek, hususan-da, maddy önümçilik ulgamynyň ösdürilmegini çaltlandyrmak we ilatyň durmuş hajatlaryny has dolulygyna kanagatlandyrmak üçin, daşary ykdysady gatnaşyklaryň ähmiýetiniň artdyrylmagyna gönükdirilipdi.

Ýöne XX ýüzylylygyň 80-nji ýyllaryna çenli Türkmenistanyň milli hojalygy çylşyrymly ykdysady ulgam bolup durýardy. Bu ulgam bolsa, köp sanly pudaklardan ybaratdy. Olar jemgyýetde zähmet bölünişiginiň täsirine görä kesgitlenýärdi we öndürilýän önümleriň, ulanylýan çig malyň, tehnologik amallaryň, öndüriji güýçleriň özboluşlylygy bilen tapawutlanýardy.

Türkmenistan milli hojalygyň maddy-önümçilik (binýadyny) bazasyny döretmekde uly üstünlikleri gazandy. Häzir ýurdumyzda ýokary derejede ösen öndüriji güýçler, kuwwatly we öndebaryjy senagat, kämil derejede mehanizmlaşdirilen oba hojalyk pudagy bar. Indi ýurdumyzyň ykdysady we ylmy-tehniki kuwwaty täze we giň gerimli wezipeleri berjaý etmäge mümkinçilik berýär.

Ösüşiň häzirki tapgyrynda ýurduň ykdysadyýetinde zähmetiň jemgyýetdäki bölünişi mundanbeýläk-de çuňlaşýar we milli hojalygyň gurluşy çylşyrymlaşýar.

Häzirki wagtda Türkmenistanyň göwnejaý derejede ösen önümçilik-hojalyk toplumu bar, bu düzümleriň arasyndaky gatnaşyklaryň we şol düzümleriň her biriniň içinde özara arkalyşykly hereket edilmeginiň çylşyrymly ulgamyny emele getirýär. Bu ulgamda ykdysady gatnaşyklar aýgytlaýjy ähmiýete eýedir. Şol gatnaşyklar bolsa, üzüksiz önümçiligiň ähli tapdyrlary, ýagny öndürmek, paýlaşmak, alyş-çalyş etmek bilen gös-göni baglanyşyklydyr.

Bu özara gatnaşyklarda önümçilige esasy orun degişlidir. Munuň özi maddy nygmatlaryň adamzat jemgyýetiniň ýaşayşynyň we ösüşiniň özenini emele getirmegi bilen şertlendirilendir hem-de jemgyýetçilik önüminiň hereketine badalga berýär. Sarp ediş bolsa, onuň jemleýji tapgyry bolup durýar. Jemgyýetçilik önümi önümçiligi we sarp edişi baglanyşdyrýan düzüme öwrülýär. Şu görkezijini göz önünde tutman, ýurduň milli hojalygyndaky ykdysady ösüşi hemme taraplaýyn esaslandyrmak asla mümkin däl.

Milli hojalyk – munuň özi çylşyrymly dinamiki ösýän ulgamdyr. Ol ulgam önümçilik düzümlerinde, toplumlardan, birleşmelerden we ş.m-den ybaratdyr. Şoňa görä-de, toplumlaýyn çemeleşmä laýyklykda, olara goşmaça ulgamlar hökmünde we özbaşdaklygyna däl-de, bütewi dinamiki ulgamyň düzümleri hökmünde garalmagyny talap edýär. Ykdysady ulgamyň bu düzümleriniň arasyndaky gatnaşyk maddy-tehniki taýdan üpjün etmek, ulag, söwda ýaly goşmaça ulgamlar arkaly aşyrylýar.

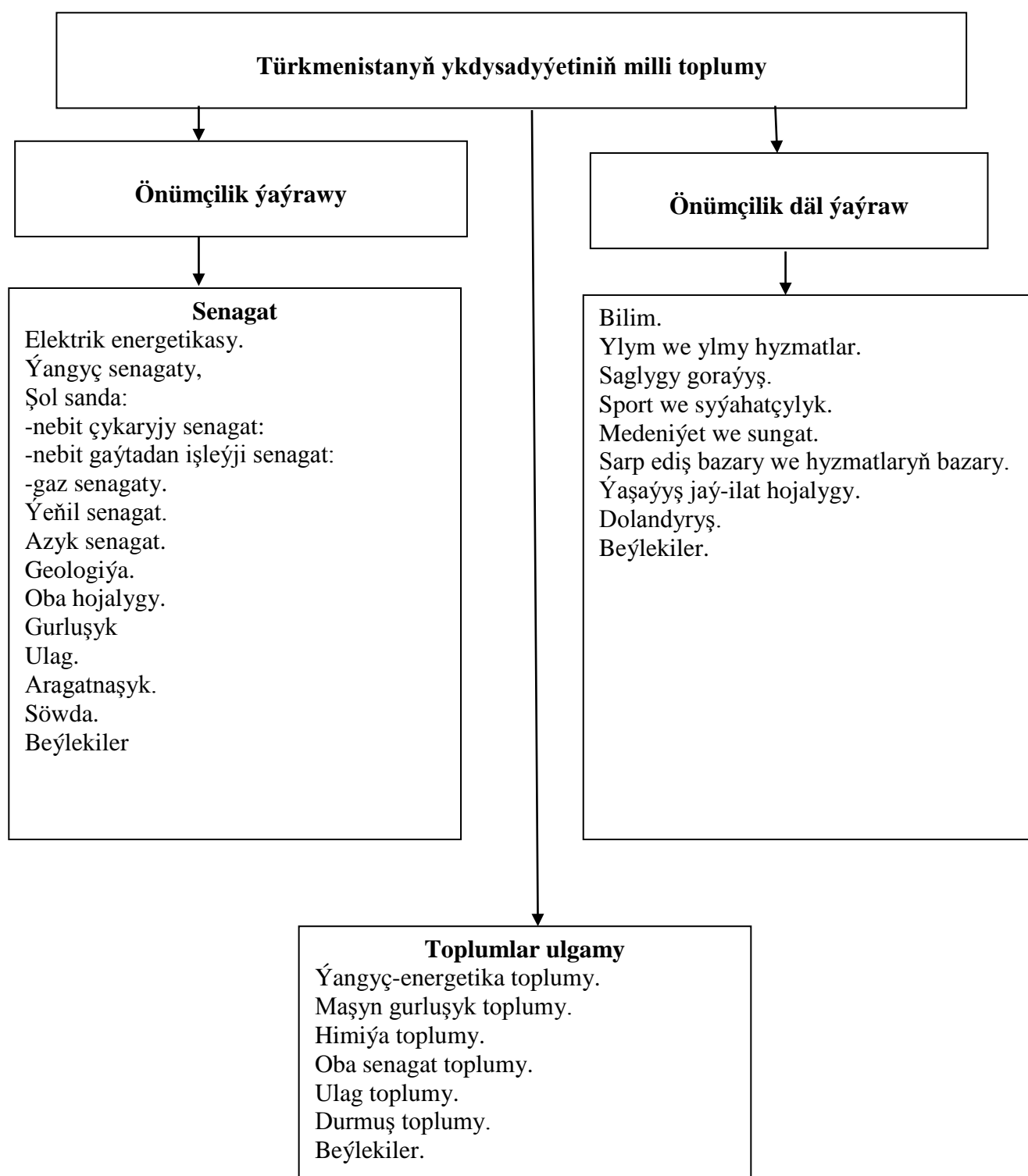
Şunuň ýaly çemeleşme toplumlaryň düzümlerine dolandyrylýan ykdysadyýetiň orgniki bölegi bolup durýan goşmaça ulgamlar hökmünde garamaga hem-de onuň ösüşine “durmuş tapgyryna” mahsus görnüşde we ulgamyň daşyndaky ýagdaýy göz

öňünde tutmak arkaly çemeleşmäge mümkinçilik berýär. Şunda ahyrky netijeleriň gazanylmagy ugur edinilýär, ahyrky netijeler bolsa, önümleriň aýry-aýry görnüşleri babatda bildirilýän islegleri kanagatlandyrmakdan ybaratdyr.

Ýurduň milli toplumnyň düzümine önümçilik we önümçilik däl ulgmlar, şeýle hem ýangyç-energetika, maşyn-gurluşyk, himiýa, oba senagat toplumlary we beýlekiler girýär (1-nji şekil).

Bu toplumlary netijeli dolandyrmakda strategik meýilnamalaşdyryşyň uly ähmiýeti bar. Strategik meýilnamalaşdyryşyň möhüm ugry toplumlaýyn, ulgamlaryň çemeleşmäniň ulanarlyk bolmagydyr, onuň esasy bolsa ykdysady kanunlar ulgamynyň öwrenilmegi we peýdalanylmagy emele getirýär. Bu çemeleşmäniň iş ýüzünde ulanylyp bilinmegi *balans usulynyň* esasynda amala aşyrylýar, ol hem islegleriň we serişdeleriniň baglanyşygyny, ugurdaş pudaklaryň we kiçi pudaklaryň işiniň utgaşdyrylmagyny, milli toplumynyň ähli düzüm bölekleriniň öz aralarynda has netijeli täsirde bolmagyny üpjün edýär.

1-nji şekil

Durmuş-ykdysady ösüş meseleleriniň toplumlaýyn çözülmegi senagat tarapyndan gaýtadan işleýän çig maly öndürýän, şonuň ýaly-da ahyrky önümi çykarýan pudaklaryň aralaryndaky tehnologik we önümçilik jebis baglanyşyklaryň emele gelmegi üçin şertleri döredýär. Şol düzüm bölekleriniň aralaryndaky gatnaşyklary kämilleşdirmek we olaryň täzelerini gözläp tapmak meselesiniň çözülmegine toplumlaýyn, ulgamlaýyn çemeleşilmegi hem-de olaryň rejeli ýagdaýa getirilmegi has öndümlü ahyrky netijeleriň gazanylmagyna ýardam edýär. Şu ýerden durmuş-ykdysady ösüşiň ahyrky netijäniň gazanylmagyna we önümçilik ýaýrawynyň ykdysady netijeliliginiň ýokarlandyrmagyna gönükdirilmelidigi düşnüklidir.

Ýurduň durmuş-ykdysady taýdan ösdürilmegine toplumlaýyn çemeleşme şulary talap edýär: tebigy baýlyklaryň rejeli peýdalanylmagy; durmuş-ykdysady we territoriýa-önümçilik toplumlarynyň bitewi ulgamynyň ösdürilmegi; senagat we oba senagat birleşikleriniň we toplumlarynyň emele getirilmegi; özara baglanyşykly pudaklaryň deňölçegli we depginli ösdürilmegi; maddy, maliýe we zähmet serişdeleriniň rejeli peýdalanylmagy; infrostruktura pudaklarynyň deňölçegli ösdürilmegi.

Şeýlelikde, toplumlaryň toparlara bölünmegi geljek döwür üçin toplumlaýyn maksatnamalary işläp düzmäge, olary belli maksatnamalaýyn ýörite ugur nukdaýnaardan amala aşyrmaga mümkinçilik berýär. Toplumlaýyn maksatnama çeşmeleri, ýerine ýetirijiler we möhletler bilen baglanyşykly bolan esasymaksady, durmuşa geçirmäge gönükdirilen ykdysady, guramaçylyk, tehnologik we durmuş çäreleriň ulgamydyr. Toplumlaýyn maksatnamalaryň işläp düzmek we durmuşa geçirmek ýokary gutarnykly netijelere ýetmäge, milli önümçiliginiň netijeliligini artdyrmaga gönükdirilendir.

4.Önümçilik serişdeleriniň we sarp ediş önümleriniň önümçiligi.

Türkmenistanyň milli toplumynyň esasy senagatdan we oba hojalykdan ybaratdyr. Önümçiligiň şu pudaklary önümçilik toplumynyň özüne mahsus bolan aýratynlyklygynyň kuwwaty bilen ýurdumyzyň millitoplumynda önümleriň zerur görnüşleriniň esasy öndürijileri bolupdurýar (2-nji tablisa)

2-nji tablisa

Türkmenistanda önümleriň esasy görnüşleriniň öndürilişi

Önümleriň görnüşleri	Ýyllar				
	2000	2005	2010	2012	2013
Elektrik energiýasy, mln kWt/sag	9943	12937	16848	20053	21019
Tebigy gaz, mlrd kub m	47.2	63.0	47.0	69.1	69.2
Nebit (şol sanda gaz kondensaty), müň t	7181	9515	9826	10992	11224
Mineral dökün (şertli birlik), müň t	99.9	190.7	233.6	188.1	138.5
Pagta süými, müň t	235.1	217.5	336.4	357.0	362.8
Nah matalar, mln kw.m	55.1	158.0	145.0	147.4	160.5
Jorap önümleri, mln jübüt	11.4	10.3	11.9	16.6	17.2

Dokma önümleri, mln sany	19.4	28.7	14.8	10.7	8.6
Deri aýakgaby mln jübüt	0.6	0.4	0.3	0.3	0.4
Çörek we çörek önümleri, müň t	691.5	1127.6	874.7	876.9	824.5
Süýji önümleri, müň t	16.4	27.8	34.2	36.8	41.5
Ösümlük ýagy, müň t	48.5	53.5	92.5	102.0	108.1

Görkizilen maglumatlar seljerilýän ýyllarda Türkmenistanda önümiň has möhüm görnüşlerini öndürmekde ep-esli öňe gidişlikleriň bolup geçendigine şaýatlyk edýär. 2000-2013-nji ýyllarda (dokma önümlerinden başga) önümiň wajyp görnüşleriniň: elektrik energiýasynyň, gazyň, nebitiň, mineral dökünleriň, pagta süýüminiň, nah matanyň, çöregiň we çörek önümleriniň, süýji önüminiň we ösümlük ýagynyň öndürilişiniň ösüş depininiň artandygyny bellemek gerek. Türkmenistanda önümiň has möhüm görnüşlerini öndürmekde ýokary ösüş depginleri ykdysady ösüşi has-da çaltlandyrmagyň, şeýle hem önümçiligiň serişdelerini we sarp edilýän önümlerini öndürýän pudaklary döwrebaplaşdyrmagyň hasabyna gazanyldy.

Eger ýurt boýunça önümleriň bir gije gündizde öndürilýän möçberine ser salynsa, munuň özi has aýdyň görünýär (3-nji tablisa).

3-nji tablisa

Türkmenistanda bir günde öndürilýän önümleriň möçberi

Önümleriň görnüşleri	Ýyllar			
	2000	2005	2010	2013
Elektrik energiýasy, mln kWt/sag	27.2	35.4	46.2	57.6
Tebigy gaz, mlrd kub m	129.0	172.6	128.8	189.6
Nebit (şol sanda gaz kondensaty), müň t	19.6	26.1	26.9	30.8
Mineral dökün (şertli birlik), müň t	273	523	640	379
Pagta süými, müň t	642	596	922	944
Nah matalar, mln kw.m	150.5	432.9	397.3	439.7
Jorap önümleri, mln jübüt	31.2	28.2	32.6	47.1
Dokma önümleri, mln sany	53.0	78.6	40.6	23.6
Deri aýakgaby mln jübüt	1.6	1.1	0.8	1.1
Çörek we çörek önümleri, müň t	1889	3089	2396	2256
Süýji önümleri, müň t	44.8	76.2	93.7	113.7
Ösümlük ýagy, müň t	132.5	146.6	253.4	296.2

Görnüşü ýaly, seredilip geçilýän döwürde iňňän möhüm önümleriň öndürilişinde düýpli oňyn ösüşler bar.

2013-nji ýylda 2000-nji ýyldaka görä, elektrik energiýasynyň öndürilişi 2.1 esse, nebit 57 %, mineral dökünler 39 %, pagta süýümi 55%, nah matalar 2,9 esse, çörek we çörek önümleri 20 %, ösümlük ýagy 2.2 esse, süýji önümleri 2,5 esse artdy.

Şeýlelikde, Türkmenistanyň milli toplumynyň rejeli düzümleriniň döredilmegi garaşsyz döwletiň ykdysady taýdan özbaşdaklygyny we howpsuzlygyny üpjün etmek, içeri we daşary syýasatyň esasy maksatlaryna ýetmek üçin öňünden oňaýly şertleri döredýär.

Barlag soraglary:

1. Garaşsyz we Bitarap Türkmenistanyň ösüşiniň nähili aýratynlyklary bar?
2. Türkmenistanyň ösüşihäýsy durmuş-ykdysady görkezijiler bilen kesgitlenýär?
3. Milli hojalyk näme?
4. Maddy önümçilige haýsy pudaklar degişli?
5. Maddy däl ulgamyň düzümine haýsy pudaklar degişli?
6. Türkmenistanda nähili esasy önümçilik serişdeleri öndürilýärler?
7. Türkmenistanda bir günde öndürilýän önümleriň möçberi barada aýdyp beriň?